

Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας

Η έννοια της τάξης είναι μία έννοια βαθιά ποτισμένη από την εμπειρία του χώρου. Όταν μιλάμε για τάξη, μιλάμε για μια συνθήκη κατά την οποία για καθετί υπάρχει μια θέση. Μια ίσως από τις πιο άμεσες και διαφεύσιμες εμπειρίες που έχουμε είναι πώς ο χώρος είναι ένα άθροισμα θέσεων. Στην έννοια της τάξης λανθάνει έτσι η εικόνα ενός χώρου τακτοποιημένου, η εικόνας μιας διάταξης θέσεων.

Στην αναλυτική της εξουσίας που διαπερνά το έργο του Φουκώ, η έννοια της τάξης (*ordre*) είναι εξαιρετικά σημαντική. Όπως συχνά τονίζει στο έργο του, ο Φουκώ δεν προτείνει μια οντολογία της εξουσίας¹. Δεν τον απασχολεί η ίδια η ουσία της εξουσίας σαν να πρόκειται για μια δια-κοινωνική και υπερϊστορική συνθήκη. Το πώς ασκείται η εξουσία είναι στο κέντρο των εντοπισμένων και εστιασμένων αναλύσεων του, το πώς συγκροτούνται σχέσεις εξουσίας. Αν όμως η εξουσία εμφανίζεται κατά την άσκησης της και διαπιστώνεται στη δυναμική και έκθετη στην ιστορία εγκατάσταση σχέσεων που συγκροτούν κοινωνικά υποκείμενα, τότε με ποιον τρόπο τούτες οι σχέσεις συναρμολόγονται, τι τις χαρακτηρίζει σε μια καθορισμένη ιστορικά κοινωνία; Εδώ μπορεί να χρησιμεύσει η έννοια της τάξης. Σε ένα σχεσιακό μοντέλο που δεν θέλει να εκφυλιστεί στη χωρίς προοπτική για τη γνώση διαπίστωση ότι τα πάντα συνδέονται με τα πάντα με τρόπους που δεν ακολουθούν κανενός είδους κανονικότητες, εκείνο που έχει σημασία είναι αν οι σχέσεις δομούν επιμέρους ή συνολικές μορφές τάξης. Έχει σημασία αν οι σχέσεις εξουσίας σχετίζονται μεταξύ τους με τρόπους που τις αρθρώνουν σε ενότητες, τις συντονίζουν, τις διατάσσουν ή τις στοιχίζουν.

Στις μελέτες του για τη γέννηση της φυλακής, της κλινικής ή του ψυχιατρείου ο Φουκώ αναζητά την ιστορική ιδιαιτεριότητα μιας «αλύσωσης» σχέσεων εξουσίας που αντιστοιχεί στην «πειθαρχική κοινωνία», μια κοινωνία που αποκρυσταλλώνει τα γνωρίσματά της τον 18ο αιώνα στη Δύση. Αυτή η αλύσωση, η συστηματική υπαγωγή των σχέσεων εξουσίας σε μια τάξη, δεν αντιστοιχεί όμως σε μια διάταξη θέσεων που μπορούν να ορίζονται ως κέντρα. «Η εξουσία δεν είναι κάτι που αποκτιέται, αποσπάται ή μοιράζεται»², γι' αυτό δεν μπορεί να συγκεντρωθεί σε τόπους, να βρεθεί σε θέσεις. Η τάξη επομένως αντιστοιχεί στη διάταξη του πεδίου των δράσεων οι οποίες συνιστούν την άσκηση της εξουσίας. Το πεδίο αυτό αποτελεί ουσιαστικά «το σύστημα των διαφοροποιήσεων που επιτρέπουν να δρούμε πάνω στη δράση των άλλων»³.

Ο Σταύρος Σταυρίδης είναι επίκουρος καθηγητής στο ΕΜΠ.

Η ιστορική ιδιαιτεριότητα της πειθαρχικής κοινωνίας βρίσκεται στο ότι το σύστημα διαφοροποιήσεων πάνω στο οποίο αρθρώνονται οι σχέσεις εξουσίας φτάνει στην οριακή μορτικότητα της εξατομίκευσης. Η πειθαρχία ταξινομεί και ορίζει τη δράση των ατόμων στο βαθμό που τα ξεχωρίζει. Η πειθαρχία ως σχέση εξουσίας εξασφαλίζει τη δράση πάνω στη δράση των ατόμων προσδιορίζοντάς τα ως υποκείμενα-σώματα πάνω στα οποία ασκείται μια «μικροφυσική της εξουσίας»⁴. Αντί για κέντρα εξουσίας η τάξη επομένως αναφέρεται σε τόπους άσκησης και τούτοι οι τόποι είναι στην οριακή τους διαφοροποίηση τα ίδια τα σώματα των ατόμων της κοινωνίας. Η τάξη ως συνθήκη σχέσεων ανάμεσα σε θέσεις είναι έτσι μια συνθήκη σχέσεων ανάμεσα σε θέσεις που ορίζουν υποκείμενα με τη διπλή έννοια που αποδίδει στον όρο ο Φουκώ: υποκείμενα και υπο-κείμενα⁵.

Η χωρική εικόνα που λανθάνει στην έννοια της τάξης δεν γίνεται το όχημα για να περιγραφεί από τον Φουκώ η εξουσία ως μια κατανομή κάποιας δύναμης σε κάποιες θέσεις του κοινωνικού πεδίου. Η χωρική εικόνα βοηθά στη γέννηση και τη διατύπωση μιας πολύ σημαντικής πρότασης: η εξουσία στην πειθαρχική κοινωνία ταξι-νομεί, μοιράζει, ορίζει, οριοθετεί και ελέγχει τη συμμόρφωση των ατόμων ως ενεργό αποδοχή των προσδιοριστικών που η εξουσία τους αποδίδει. Είναι μ' αυτήν την έννοια που η εξουσία ασκείται ως τρόπος να δομηθεί το πεδίο της δυνατής δράσης των πειθαρχούμενων υπο-κειμένων⁶.

Η έννοια της τάξης και η χωρική εικόνα που τη συνοδεύει διευκολύνει τον Φουκώ να προσδιορίσει στο ίδιο επίπεδο και με τα ίδια μέσα και τη λογική της κατανομής των σχέσεων εξουσίας στο κοινωνικό σώμα και τη λογική της υλοποίησης-τέλεσης αυτών των σχέσεων σε συγκεκριμένα υλικά περιβάλλοντα. Εδώ ίσως βρίσκεται και ένας από τους πολύ ενδιαφέροντες πιθανούς δρόμους ανάπτυξης της δουλειάς του που ο ίδιος ο Φουκώ αναγνωρίζει ότι δεν ακολούθησε παρότι θα ήταν όπως πιστεύει ιδιαίτερα γόνιμος: «ο χώρος είναι βασικός σε κάθε άσκηση εξουσίας»⁷. Μοιάζει τούτη η δήλωση να περιέχει μόνο την καταρχήν διαπίστωση της σημασίας που έχει ο χώρος και οι συγκεκριμένες υλικές διατάξεις που τον ορίζουν ως υποδοχείς των σχέσεων εξουσίας, αλλά και την προοπτική στη λογική οργάνωσης του χώρου να βρεθούν καίριες προϋποθέσεις και όχι μόνο αποτελέσματα της άρθρωσης αυτών των σχέσεων. Αυτήν την ερευνητική προοπτική ο Φουκώ τη διάνοιξε χωρίς να την καθιστά όμως κεντρική στο πρόγραμμα της δουλειάς του στη μελέτη του *Επιτήρηση και τιμωρία*, όπου εντοπίζει ως μοντέλο της κοινωνίας της πειθαρχίας μια χωρική οργάνωση, την οργάνωση του Πανοπτικού.

Παρακολουθώντας τη γέννηση της φυλακής στην ιστορία της Δύσης, εντοπίζει την ανάδειξη μιας σειράς πρακτικών εγκλεισμού στις οποίες αναζητά μια κοινή προϋπόθεση. Δεν πρόκειται για την ιχνηλάτηση μιας κοινής ιδεολογίας, ούτε για την αναζήτηση κάποιου ρυθμιστικού κέντρου που σχεδιάζει και δρα, αλλά για την προσπάθεια να βρεθεί μια κοινή μήτρα (με την έννοια του καλουπιού), ένα μοντέλο το οποίο να μπορεί να αναδείξει τα κοινά γνωρίσματα του συνόλου των σχέσεων εξουσίας που φτιάχνουν την πειθαρχική κοινωνία όσο και την άρθρωση τούτων των σχέσεων. Το μοντέλο αυτό ο Φουκώ το βρήκε σε μια χωρική διάταξη, ένα ιδεατό αρχιτεκτόνημα, ένα σύστημα χωρικών σχέσεων που οραματίστηκε ο Τζ. Μπένθαμ ως το τέλειο σύστημα επιτήρησης: «Στην περιφέρεια ένα δακτυλιοειδές οικοδόμημα· στο κέντρο, ένας πύργος· ο πύργος αυτός έχει δύο μεγάλα παράθυρα που βλέπουν προς το εσωτερικό του δακτυλίου»⁸. Στο οικοδόμημα διατάσσονται τα κελιά κα-

ταλαμβάνοντας το σύνολο του πλάτους του δακτυλίου. Κάθε κελί έχει δύο παράθυρα, ένα προς την εξωτερική περίμετρο και ένα προς τον πύργο. Ουσιαστικά ένας επιτηρητής στον κεντρικό πύργο μπορεί να βλέπει στο εσωτερικό κάθε κελιού χωρίς να είναι ο ίδιος ορατός. Στο κελί αρκεί να τοποθετηθεί «ένας τρελός, ένας άρρωστος, ένας εργάτης ή ένας μαθητής»⁹ και οι δραστηριότητές του καθίστανται έκθετες σε όποιον βρίσκεται στον πύργο.

Η σημασία τούτης της χωρικής διάταξης που ενέπνευσε ένα μεγάλο φάσμα από συγκεκριμένα κτίρια, φυλακές, άσυλα κ.λπ. βρίσκεται στο ότι ο επιτηρούμενος αναγκάζεται να συμμορφώνεται ρυθμίζοντας τη συμπεριφορά του, εξαιτίας της αίσθησης που έχει ότι κάθε στιγμή μπορεί να είναι ορατός από τον πύργο, χωρίς να ξέρει όμως πότε αυτό γίνεται αληθεια. Έτσι η επιτήρηση καθίσταται εσωτερικός νόμος του επιτηρούμενου που εγγράφεται στο σώμα του: «Η ορατότητα είναι μια παγίδα»¹⁰.

Το Πανοπτικό «είναι το διάγραμμα ενός μηχανισμού εξουσίας στην πιο ιδανική μορφή... στην πραγματικότητα είναι ένας τύπος πολιτικής τεχνολογίας»¹¹. Εγκαθιστώντας σώματα στο χώρο, επενεργεί πάνω στη συμπεριφορά τους, μέσω της αρχιτεκτονικής και της γεωμετρίας του, υποβάλλοντας ουσιαστικά σε μια ταξινόμηση τη συμπεριφορά των εγκλειστών. Τούτο αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση εξουσίας πάνω τους.

Η πειθαρχία είναι πάνω απ' όλα για τον Φουκώ μια τέχνη της κατανομής. Γι' αυτό «η πειθαρχία αρχίζει πρώτα πρώτα με την κατανομή των ατόμων στο χώρο»¹². Μια ορισμένη τάξη λοιπόν στον χώρο, εννοούμενη ως ενεργός επέμβαση στην κατανομή των ατόμων στο χώρο, είναι που δίνει υλική μορφή στην πειθαρχική επιτήρηση. Στην εικόνα της πόλης που έχει πλήξει ο λοιμός βρίσκει ο Φουκώ τούτη την ελέγχουσα και επιτηρούσα εξουσία που ορίζει αυστηρά υποχρεώσεις για τους κατοίκους. Καθένας οφείλει να είναι στη θέση του, πρέπει να αναφέρεται η κατάστασή του καθώς και να εξασφαλίζεται η ελεγχόμενη πρόσβασή του στα μέσα της συντήρησής του έτσι ώστε να καταγράφεται και να ελέγχεται η διάδοση της επιδημίας. «Στο λοιμό απαντά η τάξη»¹³. Έτσι η «πανωλόβλητη πόλη... αντιπροσωπεύει την ουτοπία της τέλεια διοικούμενης πολιτείας»¹⁴.

Το πανοπτικό μετατρέπει μια συνθήκη, της οποίας η νομιμοποίηση και η λειτουργικότητα ήταν συναρτημένη με μια «κατάσταση έκτακτης ανάγκης», σε συνθήκη μόνιμη, σε υπόδειγμα άρθρωσης των τεχνικών της επιτήρησης με την άσκηση της ελέγχουσας εξουσίας¹⁵. Ο πανοπτισμός εξατομικεύει και παρατηρεί για να ελέγξει, ταυτόχρονα όμως ορίζει ένα πεδίο εγκλεισμού και διαχωρισμού των εγκλειστών από την υπόλοιπη κοινωνία. Στην ουσία ο πανοπτισμός συνθέτει σε μια ενιαία μορφή τάξης της εξουσίας τις πρακτικές ελέγχου της πανωλόβλητης πόλης με τις πρακτικές διαχωρισμού και απομόνωσης που εκτοπίζουν την ίδια εποχή τους λεπρούς.

Πρέπει να γίνει φανερό ότι το μοντέλο του πανοπτισμού δεν αποτελεί μια χωρική συνθήκη που μπορεί να αναχθεί στη γεωμετρία των σχέσεων ανάμεσα σε θέσεις. Το πανοπτικό, όπως επιμένει ο Φουκώ είναι μια ιδεατή μηχανή. Χρειάζεται να δουλεύει για να επιβάλλει και να επιβάλλεται. Επομένως η χωρικότητα του μοντέλου είναι μια τελούμενη χωρικότητα, μια τέλεση των συγκεκριμένων χωρικών σχέσεων από συγκεκριμένα υποκείμενα τα οποία βρίσκονται σε σχέσεις εξουσίας ακριβώς εξαιτίας της «κατοίκησης» αυτών των χωρικών σχέσεων. Ο Ντελές ισχυρίζεται ότι στη χαρτογράφηση της πειθαρχικής εξουσίας, ο Φουκώ ενεργοποιεί την έννοια του «διαγράμματος» ως μια «χωροχρονική πολλαπλότητα».

«Το διάγραμμα... είναι η χαρτογραφία η οποία είναι συνεκτατή με ολόκληρο το κοινωνικό πεδίο»¹⁶. Η έννοια του διαγράμματος επιχειρεί, στηριγμένη στη χρήση της λέξης από τον Φουκώ σε ένα χωρίο που ήδη αναφέρθηκε, να διατηρήσει τη σημασία των χωρικών συσχετίσεων τονίζοντας όμως τον δυναμικό, τελούμενο χαρακτήρα τους. Με τούτο τον τρόπο το διάγραμμα θα μπορούσε να προσεγγίσει την εικόνα της τελούμενης χωρικής τάξης¹⁷. Βέβαια στην προοπτική της θεωρητικής δουλειάς του Ντελές το διάγραμμα πήρε και άλλες διαστάσεις που δεν αφορούν τη συνάφεια αυτού εδώ του εγχειρήματος.

Όπως και να έχει, η χωρικότητα αναδεικνύεται καθοριστικός όρος και στη σύλληψη του σχήματος της πειθαρχικής επιτήρησης που χαρακτηρίζει μια ορισμένη άρθρωση των σχέσεων εξουσίας σε μια ορισμένη κοινωνία, την πειθαρχική κοινωνία, αλλά και στην ανάπτυξη, υλοποίηση, δηλαδή συγκεκριμένη χωροχρονική εμφάνιση αυτών των πρακτικών στην κοινωνία που χαρακτηρίζουν. Έτσι, η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική των φυλακών, των ασύλων, των εργοστασίων ή των σχολείων τούτης της κοινωνίας δεν είναι επιφανόμενο των σχέσεων εξουσίας αλλά όρος, προϋπόθεση και αποτέλεσμα μαζί της εκδίπλωσής τους.

Αν οι σχέσεις εξουσίας στην πειθαρχική κοινωνία εντάσσονται στο μοντέλο που πανοπτισμού, η λειτουργία τους στη διατήρηση του κοινωνικού αυτού καθεστώτος εξαρτάται από τη δύναμή τους να εντοπίζουν, να ταξινομούν τα κοινωνικά άτομα επεμβαίνοντας στις δράσεις τους. Οι σχέσεις εξουσίας παράγουν με τούτο τον τρόπο γνώση, γνώση όχι μόνο χρήσιμη για την εφαρμογή τους αλλά και ταυτόχρονα αποτέλεσμα της εφαρμογής τους. «Δεν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς συσχετισμένη σύσταση ενός πεδίου γνώσης, ούτε και γνώση που να μην προϋποθέτει και να μην αποτελεί ταυτόχρονα σχέσεις εξουσίας»¹⁸. Έτσι, «ο πίνακας στον 18ο αιώνα είναι τόσο μια τεχνική της εξουσίας όσο και μια διαδικασία γνώσης. Το ζητούμενο είναι η εδώ οργάνωση του πολλαπλού... η επιβολή σε αυτό μιας τάξης»¹⁹.

Σε αυτήν την επιχείρηση γνώση και εξουσία αλληλοθεμελιώνονται, δεν πρόκειται για μια σχέση βάσης και εποικοδομήματος. Η πειθαρχία είναι πάνω απ' όλα μια τέχνη της κατανομής και της καταγραφής. Εντέλει η λογική της ταξινόμησης, της οργάνωσης των ανθρωπίνων συμπεριφορών, των ανθρώπων αλλά και των αντικειμένων και της πόλης σε μια τάξη, είναι αξεδιάλυτα μια πράξη εξουσίας (ελέγχου της πραγματικότητας) αλλά και γνώσης (της πραγματικότητας). Την ίδια εποχή που τίθεται ως θέμα η γνώση των διαφορετικών τύπων ανθρώπων, η διάκριση των ιδιαιτέρων γνωρισμάτων κάθε συμπεριφοράς, την ίδια εποχή συγκροτείται η φυσική ιστορία μέσω της ταξινόμησης των όντων²⁰. Και στα δύο εγχειρήματα καθοριστικό ρόλο παίζει η όραση. Το ορατό συλλέγεται, ταξινομείται και καθίσταται ταυτόχρονα αντικείμενο παρατήρησης και επιτήρησης²¹.

Στη φυσική ιστορία συντελείται μια πραγματική «χωρικοποίηση της γνώσης»²², τα βοτανολόγια, οι συλλογές και οι κήποι είναι οι υλικές μορφές που παίρνει το «άχρονο ορθογώνιο» της ταξινόμησης στο οποίο «τα όντα παρουσιάζονται τα μεν δίπλα στα δε με τις ορατές τους όψεις, συμπλησιασμένα σύμφωνα με τα κοινά τους χαρακτηριστικά»²³. Το άχρονο ορθογώνιο είναι μία ακόμα εκδοχή του πίνακα, των πινάκων που συντάσσει η πανοπτική εξουσία: διατάσσει στο χώρο για να ελέγξει και να γνωρίσει ταυτόχρονα. Και τούτη η χωροποίηση των σχέσεων των όντων δεν είναι παρά η αναγκαία προϋπόθεση για να παγιωθούν ταυτότητες και γνωρίσματα («χαρακτήρες»)²⁴, καθιστώντας έτσι προεξοφλήσιμη την κανονικότητα των εκδηλώσεων των όντων.

Στην εμπειρία των σχέσεων που χώροι υλοποιημένοι ως τόποι ορίζουν όσο και στη συγκρότηση του τρόπου που σκεφτόμαστε και μιλάμε για τα πράγματα υποθέτοντας μια ορισμένη τάξη που τα προσδιορίζει, ο χώρος εμφανίζεται ως συνθήκη συσχετισμού, ως συνθήκη διάκρισης και σύγκρισης ταυτόχρονα. Όμως ο χώρος ως εμπειρία και έννοια που τροφοδοτεί τη σκέψη που χαρακτηρίζει την αντίστοιχη εποχή στη δυτική κοινωνία έχει τη δική του ιστορία, σύμφωνα με τον Φουκώ. Σε ένα μικρό κείμενο που παρουσίασε το 1967 σε μια ομάδα αρχιτεκτόνων και το οποίο ανέσυρε ξανά το 1984 λίγο πριν από το θάνατό του²⁵, ο Φουκώ δοκιμάζει μια αδρή περιοδολόγηση τούτης της ιστορίας. Στον Μεσαίωνα η ιεράρχηση και ανάμειξη των χώρων σύμφωνα με την ιερή ή κοσμική σημασία τους γεννούσε τον μεσαιωνικό χώρο, χώρο του εντοπισμού (*localization*). Ο Γαλιλαίος τον 17ο αιώνα επιβεβαιώνει την ύπαρξη ενός «χώρου άπειρου και άπειρα ανοικτού», εισάγοντας στη θέση του εντοπισμένου χώρου τον χώρο ως έκταση (*étendue*). Στην εποχή μας τον ομοιότροπο χώρο της έκτασης τον αντικαθιστά ο χώρος-τοποθεσία (*emplacement*). «Βρισκόμαστε σε μια εποχή που ο χώρος μας παρουσιάζεται με τη μορφή των σχέσεων ανάμεσα σε τοποθεσίες». Τούτες οι τοποθεσίες σύμφωνα με τον Φουκώ είναι απόλυτα διακριτές, μη αναγώγιμες η μία στην άλλη. Τον χώρο της σύγχρονης ζωής διαπερνά έτσι μια θεμελιώδης ετερογένεια.

Είναι φανερό ότι σε τούτο το σχήμα που ο Φουκώ δεν επεξεργάστηκε ποτέ αργότερα εκείνο που τονίζεται είναι ο τρόπος με τον οποίο ο χώρος ως κοινωνική συνθήκη αποτελεί ένα σύστημα διακρίσεων, ένα διαφοροποιητικό σύστημα. Ο τρόπος με τον οποίο σε τούτο το σύστημα αρθρώνονται σχέσεις εξουσίας δεν περιγράφεται με σαφήνεια. Όμως, το ειδικό ενδιαφέρον αυτού του κειμένου εντοπίζεται σε ένα είδος χώρων που μοιάζει να αποτελούν κρίσιμο πεδίο συνάρθρωσης των σχέσεων εξουσίας, κρίσιμο πεδίο διαχείρισης της σχέσης ανάμεσα στην ταξινόμητική ταυτοποίηση και την ετερογένεια²⁶.

Αυτούς τους χώρους ο Φουκώ τους ονομάζει ετεροτοπίες και τους ορίζει σαν εκείνους «τους υπαρκτούς (*reels*) και πραγματικούς (*effectifs*) τόπους που έχουν σκιαγραφηθεί στην ίδια τη συγκρότηση της κοινωνίας και οι οποίοι είναι ένα είδος αντι-τοποθεσιών (*contre-emplacements*), ένα είδος ουτοπιών που έχουν υλοποιηθεί, όπου όλες οι άλλες υπαρκτές τοποθεσίες που μπορούμε να βρούμε στο εσωτερικό του πολιτισμού ταυτόχρονα αναπαριστώνται (*sont représentés*), αμφισβητούνται (*sont contestés*) και αντιστρέφονται (*sont inversés*)»²⁷.

Είναι σαφές ότι ο Φουκώ διακρίνει αυτούς τους χώρους από τους χώρους που περιγράφουν οι ουτοπίες, αποδίδοντάς τους μια συγκεκριμένη πραγματική υπόσταση στο εσωτερικό της κοινωνίας. Και είναι επίσης σαφές ότι τέτοιοι χώροι διακρίνονται απόλυτα από όλους τους υπόλοιπους χώρους στους οποίους ξετυλίγεται η ζωή μιας κοινωνίας. Εκείνο που δεν είναι και τόσο σαφές είναι η θέση των ετεροτοπιών στη σύμπλεξη εξουσίας χώρου που συνιστά η πειθαρχική τάξη, αυτός ο διατετραγωνισμός του κοινωνικού πεδίου και του χώρου της κοινής ζωής. Είναι οι ετεροτοπίες ένα διακριτό είδος που βρίσκει τη θέση του στην τάξη αυτή, αυστηρά οριοθετημένο και στιγματισμένο ή μήπως οι ετεροτοπίες συνιστούν μια άλλη εκδοχή άρθρωσης εξουσίας και χώρου, διακριτή από και ανταγωνιστική προς την τάξη της πειθαρχικής κοινωνίας;

Στο κατώφλι της κλασικής εποχής, από τα μέσα του 17ου αιώνα και μετά, ο Φουκώ τοποθετεί μια κομβικής σημασίας αλλαγή στη δυτική κοινωνία: γεννιέται ο θεσμός της εγκάθειξης, του εγκλεισμού²⁸. Όπως προσπαθεί να δείξει με τις εστιασμένες ιστορικά μελέτες

του, η εγκάθειρξη γεννά μια νέα σχέση της κοινωνίας με αυτό που προσδιορίζει ως κανονικό και μη κανονικό, φυσιολογικό και μη φυσιολογικό στην ανθρώπινη ζωή. Εξορίζοντας αυτό που θεωρεί μη φυσιολογικό, το αντικοινωνικό –και η τρέλα είναι η emblematicή απειλή σε τούτη τη συνάφεια– η κοινωνία οριοθετεί εντός της μια επιτηρούμενη περιοχή στην οποία εγκλείονται οι «επικίνδυνοι άλλοι». Μια τέτοια χειρονομία «δεν απομόνωσε ξένους που η καθημερινότητα είχε κρατήσει παραγνωρισμένους ή σε αφάνεια, αλλά δημιούργησε ξένους, παίρνοντας πρόσωπα οικεία για να τα μεταβάλει σε αλλόκοτες μορφές που κανένας πια δεν θα αναγνώριζε»²⁹.

Ο εγκλεισμός των απο-ξενωμένων από την κοινωνία τρελών, ή γενικά όσων θεωρούνται αντικοινωνικοί, συνιστά έναν στο χώρο προσδιορισμό του «άλλου», της ριζικής και εξωτερικής ως προς την κοινωνία ετερότητας. Αν το μοντέλο της επιτηρούμενης πανωλόβλητης πόλης μπορούσε να επιβάλει μια γενικευμένη ταξινόμηση και έλεγχο των κατοίκων, το άσυλο συνιστά ένα μοντέλο σύμφωνα με το οποίο, όπως στην περίπτωση των λεπρών, το έτερο εξορίζεται, στο εσωτερικό όμως της κοινωνίας με ανστηρά χαραγμένη την περιμετρο του αποστήματος. Η ταξινόμηση του κοινωνικού, της οποίας ο πανοπτισμός αποτέλεσε το πιο καθαρό υπόδειγμα, σαν να προϋποθέτει ένα καταστατικό άλλο και ταυτόχρονα ένα καταστατικό αλλού, όπου εν-τοπίζεται η έξω από την ταξινόμηση ετερότητα. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να ταυτίσει τις ετεροτοπίες με τους τόπους του έτερου, εκτός της γενικευμένης πειθαρχικής τάξης, εκεί που οι διαφορές δεν περιγράφουν άλλους χαρακτήρες αλλά τα όρια του κοινωνικού³⁰.

Αν όμως θέλει κανείς να παρακολουθήσει με συνέπεια τη λογική συνάρθρωσης χώρου και εξουσίας που υποδεικνύει ο Φουκώ, θα πρέπει να σπεύσει να τοποθετήσει το άσυλο όπως και τη φυλακή, όχι μονάχα εκτός της τάξης αλλά ταυτόχρονα εντός της ως εκείνο το δυναμικό σύστημα ρύθμισης της απόκλισης μέσα από τη διαδικασία της θεραπείας και του σωφρονισμού. Είναι ένα αναγκαίο έξω του οποίου ο ρόλος βρίσκεται στη διαχείριση των ευρημάτων που η αδιάκοπη πανοπτική επιτήρηση εντοπίζει στους διαρκώς αναλυόμενους και ταξινομούμενους πληθυσμούς.

Η φυλακή και το άσυλο είναι ετεροτοπίες σύμφωνα με τον ορισμό του Φουκώ αν δώσουμε σημασία στη δύναμη της αντίθεσης που τις συγκρίνει με –και τις διαφοροποιεί από– όλους τους άλλους κοινωνικούς τόπους. Άλλωστε ο ίδιος διακρίνει μια ειδική κατηγορία ετεροτοπιών, τις ετεροτοπίες της απόκλισης, στις οποίες περιλαμβάνει πράγματι τέτοια ιδρύματα³¹. Η απόλυτη ετερότητα τούτων των τόπων δεν τους αθροίζει όμως απλώς σε μια τάξη του χώρου. Τους καθιστά ενεργό παράγοντα του ορισμού τούτης της τάξης. Ακριβώς γιατί μπορούν να «αντιστρέφουν» τους άλλους τόπους, οι ετεροτοπίες, έτσι κατανοημένες, δεν παραβιάζουν την τάξη αλλά την αναπαράγουν. Η διάκριση φυσιολογικό-μη φυσιολογικό ως ομολογή της διάκρισης αποδεκτό-μη αποδεκτό και κοινωνικό-αντικοινωνικό είναι ο κινητήρας της ταξινόμησης. Σε τελευταία ανάλυση, οι διακρίσεις αυτές και η περιφρούρηση της εγκυρότητας και της αποτελεσματικότητάς τους είναι το αντικείμενο της πειθαρχικής εξουσίας.

Όμως ο Φουκώ στο κείμενο του «Για τους άλλους χώρους» («Des espaces autres», όπως τιτλοφορείται το κείμενο για τις ετεροτοπίες) εντοπίζει στην προοπτική της εξερεύνησης μιας πιθανής «ετεροτοπολογίας» την εξής αρχή: «Η ετεροτοπία έχει τη δύναμη να υπερθέτει (juxtaposer) σε έναν μόνο υπαρκτό τόπο, περισσότερους χώρους, περισσότερες

τοποθεσίες οι οποίες είναι ασύμβατες μεταξύ τους»³². Εδώ μοιάζει να αφήνει να σχηματίζεται ένας διαφορετικός ορίζοντας για τον ρόλο των ετεροτοπιών στην άρθρωση εξουσίας και χώρου. Σαν οι ετεροτοπίες να προσεγγίζονται όχι από έξω, θεωρούμενες ως προς τη σχέση τους με ένα έξω που τις διακρίνει και τις ξεχωρίζει, αλλά από μέσα, σαν κόσμοι με τη δική τους λογική οργάνωσης. Σε μια τέτοια προοπτική οι ετεροτοπίες εμφανίζονται ως κόσμοι σύνθετοι, όχι μόνο ως καταστατικά εξωτερικοί της δεσπόζουσας τάξης, αλλά και ως πεδία ανάπτυξης μιας «αντι-τάξης». Ποια παραδείγματα επικαλείται ο Φουκώ για να δείξει τούτη τη δύναμη της ετεροτοπίας; Το θέατρο που στη σκηνή του εναλλάσσονται χώροι μεταξύ τους διαφορετικοί, την κινηματογραφική αίθουσα με την ιδιότυπη υπέρθεση του δισδιάστατου χώρου της οθόνης και του τρισδιάστατου χώρου της προβολής και τέλος τον κήπο, το πιο παλιό παράδειγμα χώρου όπου συνυπάρχουν τοποθεσίες διακριτές και αλληλώτιμες. «Ο κήπος, το πιο μικρό θραύσμα του κόσμου και ταυτόχρονα ο κόσμος στο σύνολό του». Από αυτήν την ετεροτοπική διάσταση του κήπου γεννιέται, λέει ο Φουκώ, ο σύγχρονος ζωολογικός κήπος³³.

Στα παραδείγματα που προσφέρονται διαγράφεται η ιδιαιτερότητα μιας μετατοπισμένης οπτικής στην αναλυτική της ετεροτοπίας: Ο τόπος της περιλαμβάνει εσωτερικές ασυμβατότητες, εντάσεις. Ο τρόπος της συνύπαρξης στον ίδιο τόπο πολλών τόπων διαφεύγει όπως φαίνεται μιας ταξινομητικής πειθαρχίας. Ο ζωολογικός κήπος, όχι ο βοτανολογικός κήπος: ίσως ο Φουκώ είχε την εικόνα των ζωολογικών κήπων που δεν επιδιώκουν να παρουσιάσουν παιδαγωγικά τα είδη των ζώων, ορίζοντας συγγένειες και ομοειδή περιβάλλοντα, αλλά μάλλον την εικόνα ζωολογικών κήπων που επιδιώκουν να διεγείρουν την έκπληξη και την ευχαρίστηση συμπαραθέτοντας τα πιο διαφορετικά ζώα, εκθετήρια του εξωτικού και του απροσδόκητου. Ζώα από διαφορετικά μέρη του κόσμου, το καθένα σε μια μικρογραφία του περιβάλλοντός του, συμμετέχουν σε ένα κολάζ τόπων και εικόνων, συνθέτοντας μια ετεροτοπική υπέρθεση τοποθεσιών.

Όταν ο Φουκώ στον πρόλογο του βιβλίου του *Οι λέξεις και τα πράγματα* σχολιάζει την περίφημη «κινέζικη εγκυκλοπαίδεια» που επικαλείται ο Μπόρχες σε ένα διήγημά του, παρατηρεί πως πρόκειται για ένα είδος «αταξίας» «που κάνει να σπινθηροβολούν τα αποσπάσματα πολυάριθμων δυνατών τάξεων μέσα στη χωρίς νόμο και γεωμετρία διάσταση του ετερόκλητου»³⁴. Τούτη τη συνθήκη την ονομάζει επίσης ετεροτοπία και σε αυτήν εντοπίζει την απουσία ενός «φιλόξενου χώρου» όπου μπορούμε να ορίζουμε από τις διαφορές των πραγμάτων έναν κοινό τόπο³⁵. Γι' αυτό οι ετεροτοπίες καταστρέφουν τη σύνταξη του λόγου και πάνω απ' όλα τη σύνταξη που κάνει τις λέξεις και τα πράγματα (τις μεν πλάι στα δε ή απέναντί τους) να «στέκονται μαζί»³⁶.

Παρότι η οπτική του Φουκώ στην παραπάνω αναφορά έχει προσανατολιστεί προς μια αρχαιολογία της δυτικής γνώσης, βλέπει κανείς μια ενδιαφέρουσα αναλογία στον τρόπο που η ετεροτοπία ορίζεται. Και εδώ είναι μια αποσπασματικότητα και υπέρθεση σπαραγμάτων από διαφορετικά σύμπαντα ταξινόμησης που χαρακτηρίζει την ιδιότυπη τάξη-αταξία της ετεροτοπίας. Στα όρια μιας ανέφικτης γνώσης δηλαδή στα όρια μιας αταξίας γεμάτης από ενδεχόμενα τάξης, η ετεροτοπία γίνεται ένας τόπος εκρηκτικά ετερόκλητος, τόπος μη δυνάμενος ίσως να προσδιοριστεί παρά μόνο ως καθαρός αναβρασμός, παράλληλη γέννηση και αλληλοαναιρέση τάξεων.

Εδώ μπορεί ίσως να φανεί και η σημασία της αμφισβήτησης, της αντιστροφής που επιφέρουν οι ετεροτοπίες στη σύγκρισή τους με όλες τις άλλες «τοποθεσίες» του πραγματικού. Τοποθεσίες του έτερου σε σχέση με ό,τι τις περιβάλλει, οι ετεροτοπίες γίνονται τόποι ανάδειξης σχέσεων ανάμεσα σε ετερότητες. Προβάλλουν όχι μόνο τη διαφορά τους, αλλά και καθιστούν την ετερότητα εσωτερική συνθήκη της διαρκούς γέννησής τους.

Σε μια τέτοια έμφαση στην ετεροτοπική συγκρότηση-αναβρασμό της ετεροτοπίας μπορεί να αντιστοιχηθούν πολλές, παρότι αποκλίνουσες μεταξύ τους, αναγνώσεις της φουκωικής ετεροτοπίας. Ο γεωγράφος E. Soja δεν θεωρεί, έτσι, τις ετεροτοπίες ένα ακόμα είδος χώρου που μπορεί να προστεθεί στη «γεωγραφική φαντασία», αλλά επιμένει ότι προκαλούν έναν άλλο τρόπο να σκεφτούμε με όρους χώρου (thinking spatially), διαφορετικό από τον τρέχοντα γεωγραφικό λόγο³⁷. Ο κοινωνιολόγος K. Hetherington στο δικό του σχήμα θεωρεί τις ετεροτοπίες ως «εναλλακτικές τακτοποιήσεις» (alternate ordering) με την έννοια ότι στην ιστορία τους δοκιμάζονται και τελικά αναδύονται μορφές χωρικής και κοινωνικής τάξης διαφορετικές προς εκείνες που ορίζουν το περιβάλλον τους. Με τούτο τον τρόπο αναλύει την ανάδειξη του εργοστασίου ως νεωτερικής ετεροτοπίας σε μια εποχή που στο εσωτερικό του υπερτίθενται διαφορετικές μορφές χωροχρονικής τάξης³⁸.

Ο B. Genocchio αναρωτιέται μήπως οι ετεροτοπίες υποδεικνύουν το όριο της ίδιας της έντασης, της αδυνατότητας ενός απόλυτως «άλλου» τόπου³⁹. Τονίζοντας την εκδοχή της ετεροτοπίας που αναφέρει ο Φουκώ στον πρόλογο του *Οι λέξεις και τα πράγματα*, εμφανίζει την αμηχανία του λόγου, αυτού του συστήματος των συστημάτων, αυτού του πεδίου της τάξης που καθιστά δυνατή κάθε άλλη τάξη στη γνώση και τη δράση, στην προσπάθειά του να μιλήσει για την ετεροτοπία. Πέραν του λόγου και του χώρου, η ετεροτοπία καθίσταται για τον Genocchio το απόλυτα έξω⁴⁰.

Ο θεωρητικός της αρχιτεκτονικής M. Tafuri θεωρεί ότι ο ορισμός του Φουκώ για την ετεροτοπία στον πρόλογο του *Οι λέξεις και τα πράγματα* αντιστοιχεί απόλυτα στο έργο του Piranesi, στο «ασυνεχές μοντάζ των μορφών, των παραθεμάτων και των αναμνήσεων»⁴¹ που επιφέρει τον «ερμητικό θρυμματισμό της αρχιτεκτονικής τάξης»⁴² στις περίφημες χαλκογραφίες του.

Σε όλες τούτες τις αναγνώσεις οι ετεροτοπίες εμφανίζονται ως αναστατώσεις της τάξης. Μήπως πρέπει τότε να εξερευνηθεί η προοπτική να χαρακτηρίζει η εσωτερική ένταση που εντοπίζεται στην ετεροτοπία όχι πια τοποθεσίες αλλά χωροχρονικές συγκυρίες κατά τις οποίες η ανάδυση της ετερότητας συμπλέκεται και αναμετράται με την ομοιότητα; Μήπως το ίδιο και το έτερο, όροι σχετικοί και εγγενώς συσχετιστικοί, βρίσκονται στις ετεροτοπικές συνθήκες σε πολλαπλές σχέσεις έτσι που η τάξη που θα τα προσδιόριζε και θα τα χωροθετούσε να βρίσκεται σε διαρκή αναστολή, έκθετη στις εντάσεις που την επιβεβαιώνουν και την αρνούνται ταυτόχρονα; Απέναντι στην ταξινόμηση που ταυτοποιεί και εντοπίζει η ετεροτοπική αταξία ως πολλαπλότητα δυναμικών τάξεων διαφοροποιεί. Οι ετεροτοπίες αναδύονται ως μετέωροι χώροι της ετερότητας⁴³.

Για τον Hetherington, οι ετεροτοπίες γεννιούνται μέσα στην αναμέτρηση μιας δεσποζουσας θέλησης για τάξη, χαρακτηριστική της μοντέρνας κοινωνίας, με τις αμφισημίες που γεννούν οι πρακτικές που την υλοποιούν. Η ίδια η ουτοπική, αναμορφωτική της κοινωνίας λογική, η οποία φαντάζεται τη διακυβέρνηση ως μια τέλεια πολιτεία όπου καθετί έχει τη

θέση του, εμπεριέχει αντιφάσεις: «το ουτοπικό ιδανικό που βρισκόταν πίσω από τον πόθο για τάξη δεν ήταν απαραίτητα το ίδιο σε τάξη»⁴⁴. Ο Hetherington αναγνωρίζει τις ετεροτοπίες ως εκείνους τους τόπους όπου διασταυρώνονται εναλλακτικές στρατηγικές γέννησης τάξης, κάτι που τις διαφορίζει εσωτερικά όπως διαφορίζει και τα υποκείμενα που δρουν στην επικράτειά τους. Οι ετεροτοπίες γεννιούνται έτσι ως τόποι όπου υλοποιούνται ουτοπίες έκθετες στις αντιφάσεις που τις χαρακτηρίζουν αλλά και στις αναμετρήσεις που υπονομεύουν την όποια καθαρότητα της στόχευσής τους⁴⁵.

Μια τέτοια ανάγνωση των ετεροτοπιών υπερτονίζει τη στόχευση για τάξη, που θα έπρεπε τουλάχιστον να θεωρείται ότι εκφράζεται μέσα από στρατηγικές που ορίζουν σχέσεις εξουσίας, σε βάρος της αναγνώρισης πρακτικών που τις διαπερνά η άρνηση της τάξης, χωρίς απαραίτητα να επικαλούνται το πρότυπο μιας άλλης πιο δίκαιης. Αν μαζί με τον Φουκώ χαρακτηρίσουμε τούτες τις πρακτικές αντίσταση, τότε τι ρόλο έχουν στη γέννηση ετεροτοπικών συνθηκών;

Ο Φουκώ το λέει όσο πιο καθαρά γίνεται: «Εκεί που υπάρχει εξουσία υπάρχει αντίσταση»⁴⁶, μόνο που η σχέση εξουσίας και αντίστασης δεν είναι μια σχέση εξωτερική. Ο «σχισιακός χαρακτήρας των σχέσεων εξουσίας αφορά την πολλαπλότητα των αντιστάσεων και οι αντιστάσεις είναι που προσφέρουν ακριβώς τις «λαβές» στην άσκηση της εξουσίας. Η ένταξη των αντιστάσεων στο «στρατηγικό πεδίο των σχέσεων εξουσίας»⁴⁷ είναι συνεπής με τη λογική της αναγκαίας σύμπλεξης των αντιτιθέμενων πόλων κανονικό-μη κανονικό στην οργάνωση της κοινωνικής τάξης.

Στην ιστορικότητα όμως των κοινωνικών αναμετρήσεων, των μικρών και μεγάλων εξεγέρσεων, τίθεται σε κρίση εκ των πραγμάτων και όχι απαραίτητα γιατί κάποιοι το επιλέγουν ακριβώς η θεμελιώδης διάκριση κανονικού-μη κανονικού. Οι αντιστάσεις δεν πρέπει να γίνονται κατανοητές μόνο ως αρνήσεις ή εμπόδια στα σχέδια της εξουσίας, αλλά μπορεί να περιλαμβάνουν απονομιμοποιήσεις ακριβώς του ταξινομητικού διατετραγωνισμού με τον οποίο αρθρώνονται σε τάξη οι σχέσεις εξουσίας. Δεν μετατρέπεται η αντίσταση σε τούτη την περίπτωση σε εξωτερικό όρο, αλλά η εμπλοκή της με την εξουσία μεταθέτει ή και καταστρέφει το πεδίο άσκησης της εξουσίας. Η εμπλοκή ως τρόπος και ως συνέπειες έχει ιστορικό πρόσημο και είναι ανοικτή στην ενδεχομενικότητα των αναμετρήσεων.

Όταν ο Φουκώ προτείνει, σε ένα από τα τελευταία του κείμενα, «να αναλύσουμε τις σχέσεις εξουσίας διαμέσου της αντιμετώπισης των στρατηγικών, παρά να αναλύσουμε την εξουσία από την άποψη της εσωτερικής της ορθολογικότητας»⁴⁸, αναδεικνύει τις αντιστάσεις ως πεδίο χαρακτηριστικό του τύπου της εξουσίας στον οποίο εναντιώνονται. Εναντίον της «υποκειμενοποιούσας εξουσίας» που ο Φουκώ διακρίνει ως τη σύγχρονη μορφή της πειθαρχικής εξουσίας, εναντίον της εξουσίας που προσκολλά τα υποκείμενα στην ταυτότητα την οποία τα οδηγεί να υιοθετήσουν⁴⁹, εμφανίζονται αγώνες που ακριβώς αρνούνται τέτοιες μορφές προσδιορισμού. Τέτοιοι αγώνες «για μια νέα υποκειμενικότητα» υπήρξαν σύμφωνα με τον Φουκώ και σε άλλες εποχές⁵⁰. Εκείνο όμως που τους καθιστά ιδιαίτερα σημαντικούς στις σύγχρονες κοινωνίες μοιάζει να είναι ότι αμφισβητούν το πλέον θεμελιώδες σημείο της πειθαρχικής κοινωνίας: την ταυτοποιούσα ταξινόμηση-επιτήρηση.

Μήπως πρέπει να φιλάσουμε τον όρο ετεροτοπία για την άρθρωση σχέσεων χώρου και εξουσίας ακριβώς στις συνθήκες ανάδυσης τέτοιων αγώνων, τέτοιων αντιστάσεων; Μήπως

ακριβώς όταν η τάξη που εκφράζει μια ορισμένη άρθρωση εξουσίας και χώρου απειλείται από μια «αταξία» στην οποία «σπινθηροβολούν αποσπάσματα πολυάριθμων δυνατών τάξεων» γεννιούνται ετεροτοπικές συνθήκες; Και αν οι αγώνες αυτοί αναστατώνουν την τάξη του χώρου όσο και της κοινωνίας, δεν είναι απαραίτητο να υποθέσουμε ότι προαναγγέλλουν μια νέα τάξη. Εκτός και αν ταυτίσουμε το κοινωνικό με την τάξη. Τότε, στα όρια μιας ταυτολογίας, οποιαδήποτε πρακτική κάνει να αναδύονται νέες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων είναι εξ ορισμού το προσχέδιο μιας νέας τάξης. Ενδέχεται όμως στις δράσεις της αντίστασης να εμπεριέχονται προοπτικές μιας πολυεπίπεδης συσχέτισης ανάμεσα στα δρώντα υποκείμενα, συσχέτισης που μπορεί να αναιρεί τις διακρίσεις όχι όμως και τις διαφοροποιήσεις.

Όπως και να έχει, η ετεροτοπική συνθήκη αναδεικνύεται σε μια συνθήκη όπου η ετερογένεση αναγκαστικά συμπλέκεται με την ανασταταγωγή, με αποτέλεσμα η υποκειμενοποίηση να συντελείται σε κινούμενο έδαφος. Οι ετεροτοπίες γεννιούνται έτσι ως τόποι της ασυνέχειας, ρήγματα στις διαπλάθουσες ταξινομήσεις του χώρου όσο και του χρόνου καθώς θραύσματα ετερόκλητα χώρου και χρόνου συνέρονται στις διαδικασίες που δίνουν στις ετεροτοπίες τόπο.

Μπορούμε έτσι να θεωρήσουμε τις ετεροτοπίες όχι τόπους της ετερότητας αλλά περάσματα προς την ετερότητα⁵¹. Το πέρασμα έχει τούτη τη χωρική εικόνα: εμφανίζει όχι έναν χώρο μόνο με τα χαρακτηριστικά του, αλλά τον ορίζει μέσα από τη σχέση του με τους άλλους, σε τέτοιο σημείο μάλιστα που να ταυτίζεται με τούτη τη σχέση. Δεν υπάρχει πέρασμα παρά μόνο ως «πέρασμα-προς». Οι ετεροτοπίες ως περάσματα είναι τόποι εν κινήσει, τόποι στους οποίους ό,τι τελείται έχει αναχωρήσει από την προηγούμενη τάξη χωρίς να είναι δεδομένος ο προορισμός του.

Όλες οι κοινωνίες φυλάνε αυστηρά τα περάσματα. Στις διαβατήριες τελετές φροντίζουν να ελέγξουν τη διάβαση από τη μία ταυτότητα στην άλλη χωρίς να απειλείται η τάξη της κοινωνικής αναπαραγωγής. Όμως, στα περάσματα ελλοχεύουν οι κίνδυνοι της αταξίας, της παρά-βασης. Εκεί ο έλεγχος μπορεί να ξαστοχήσει⁵².

Οι ετεροτοπίες έχουν κάποιες από τις ιδιότητες των τόπων μετάβασης στους οποίους παραμένουν προσωρινά εκείνοι που υφίστανται τις διαβατήριες τελετές. Σε αυτούς τους τόπους, όπως μας το έδειξε ο V. Turner⁵³, υπάρχει ένας μετεωρισμός ανάμεσα σε μια ταυτότητα που έχει ήδη εγκαταλειφθεί και σε μια ταυτότητα για την οποία δεν έχει ακόμα κριθεί άξιος ο μινούμενος. Οι δοκιμασίες που συνοδεύουν αυτή τη φάση παραμονής στο ενδιαμέσο, στον τόπο που είναι συμβολικά και συχνά και υλικά έξω από κάθε τόπο, είναι μορφές άσκησης στην ταυτότητα. Στις ετεροτοπίες, αυτές οι εμπειρίες μύησης στην ετερότητα μιας επικείμενης ταυτότητας δεν είναι αυστηρά προδιαγεγραμμένες, αλλά παίρνουν τη μορφή μιας επίσκεψης στην ετερότητα⁵⁴, τη μορφή μιας επίσκεψης σε έναν κόσμο που δεν υπάρχει ακόμη. Πρόκειται για μια δοκιμαστική αναχώρηση από το ίδιο, χωρίς δεδομένο προορισμό. Σε αυτές τις δοκιμές του έτερου, οι ταυτότητες μπορεί να ιριδίζουν, μπορεί να εμφανίζονται και να χάνονται, να εκφράζονται και να αναιρούνται ταυτόχρονα.

Γι' αυτό έχει νόημα να θεωρήσει κανείς ότι ουσιαστικά στις ετεροτοπίες τελούνται υποδύσεις, προβάρονται νέες μάσκες και ρόλοι, χωρίς σε τούτες τις υποδύσεις να αντιστοιχεί μια οριστική προσχώρηση σε μια άλλη ταυτότητα. Η τέχνη του να γίνεσαι άλλος, όχι σαν τέχνη της απάτης αλλά σαν τέχνη της αναζήτησης νέων μορφών υποκειμενικότητας, είναι μια τέχνη που αναβλύζει στις ετεροτοπίες.

Μια θεατρικότητα της προσέγγισης του έτερου⁵⁵ αντιστοιχεί στις ετεροτοπικές συνθήκες. Μια θεατρικότητα που δεν γεννά ταυτίσεις αλλά δοκιμές, αρνήσεις μάλλον παρά καταφάσεις ρόλων, υβριδικές συνθέσεις και ανολοκλήρωτες υποκειμενοποιήσεις.

Η τέχνη του να γίνεσαι άλλος είναι, καταρχήν, μια τέχνη επιβίωσης⁵⁶. Εκείνοι τους οποίους οι σχέσεις εξουσίας εγκαθιστούν σε θέσεις στρατηγικά μειονεκτικές συχνά εφευρίσκουν τρόπους να προφυλαχτούν από τις συνέπειες του ελέγχου παριστάνοντας ότι δεν ξεχωρίζουν, ότι πειθαρχούν στις κανονικοποιητικές ταξινομήσεις. Η πειθαρχική εξουσία και η διατετραγωνίζουσα γνώση που της αντιστοιχεί ενδέχεται να αυτοπαγιδεύεται έτσι, παίρνοντας για συμμόρφωση την υιοθέτηση μιας όψης. Η εξάρτηση της πειθαρχικής εξουσίας από την πανοπτική επιτήρηση την εκθέτει στον κίνδυνο να ταυτίζει το ορατό με το πραγματικό. Μία επιτηρούσα ταξινόμηση δεν είναι αναγκαστικά μια αποτελεσματική ταξινόμηση, μια ταξινόμηση που παράγοντας γνώση παράγει ταυτόχρονα και πραγματικότητα.

Στις ετεροτοπίες η τέχνη της υιοθέτησης μιας άλλης όψης, τέχνη που εκτρέφει η επινοητικότητα των αδυνάτων στο καθημερινό παιχνίδι της επιβίωσης⁵⁷, καθίσταται κινητήρας μιας κοινωνικά κρίσιμης επίσκεψης της ετερότητας. Η υπόδυση από προφυλακτική τακτική μετατρέπεται σε επινοητική αμφισβήτηση των κανόνων ταυτοποίησης, σε εκ των πραγμάτων και εκ των ενόντων σύνθεση ταυτοτήτων ανολοκλήρωτων και υβριδικών, ταυτοτήτων που βρίσκονται σε κατασκευή.

Στις στοές του Παρισιού τον 19ο αιώνα τέτοιες ετερογενέσεις γεννούσαν συλλογικές και ατομικές ταυτότητες που ξέφευγαν από την κανονιστική κωδικοποίηση: ο πλάνης, ο μποέμ, ο διανοούμενος, ο δανδής, η πόρνη, είναι φιγούρες που η παρουσία τους μετέτρεπε τις στοές σε ετεροτοπίες της νεωτερικότητας⁵⁸. Στη συλλογική εμπειρία ενός κατειλημμένου εργοστασίου στη σύγχρονη Αργεντινή όπου δοκιμάζεται ο συλλογικός έλεγχος της παραγωγής και οι νέες σχέσεις που γεννά μια αντιεραρχική λογική, γεννιούνται σύγχρονες ετεροτοπικές συνθήκες⁵⁹. Όπως γεννιούνται στη μικρογραφία της ιδιοποίησης από μια ομάδα χώρων προορισμένων να εξυπηρετούν και να αναπαράγουν την ελέγχουσα χωροχρονική ταξινόμηση. Οι νέοι με τα σκέιτ μπορεί να βράδυ να φτιάχνουν τις δικές τους ετεροτοπίες στα σκαλιά μιας τράπεζας, ενός μνημείου ή μιας πλατείας⁶⁰. Εκείνοι που διαμαρτυρόμενοι μπλοκάρουν τους δρόμους, στην αλληλεγγύη της έκτακτης σχέσης τους με την πόλη ζουν κάποτε τούτη την ετερογένεση, όπως την έζησαν και την ζουν οι πικετέρος της Αργεντινής, οι χωρίς στέγη της Βραζιλίας, οι φοιτητές της Γαλλίας τις μέρες του Μάη του '68, οι εξεγερμένοι κολασμένοι των προαστίων στην Ευρώπη και των γκέτο στην Αμερική. Και βέβαια όταν κινήματα δοκίμασαν να αναζητήσουν σε ετεροτοπικές συνθήκες το πρόσωπο του μέλλοντος, ανακάλυψαν τη δύναμη τούτης της δοκιμαστικής επίσκεψης στο «μη εισέτι», στο έτερο ως όραμα και έργο μαζί. Στις συγκεντρώσεις του πολύμορφου κινήματος κατά της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης γεννήθηκαν και γεννιούνται τέτοιες εμπειρίες, όπως γεννιούνται και στη Ζούγκλα Λακαντόνα, στους αυτόνομους δήμους των εξεγερμένων ιθαγενών ζαπατίστας⁶¹.

Ο Φουκώ στην επίμονη εξερεύνηση της διαπλοκής εξουσίας και γνώσης ανέδειξε τη σημασία του χώρου όχι ως πεδίου εκδήλωσης των κοινωνικών σχέσεων, αλλά ως παράγοντα άρθρωσης των σχέσεων εξουσίας όσο και σύστασης της γνώσης που τους αντιστοιχεί. Υλική εμπειρία αλλά και έννοια μέσα από την οποία σκεφτόμαστε την κοινωνία ως πεδίο αλληλοε-

ξαρτώμενων σχέσεων, ο χώρος έχει την ιστορία του και επομένως τη σημασία του τόσο για την αρχαιολογία της γνώσης όσο και για τη γενεαλογία της σύγχρονης εξουσίας. Μπορεί ο Φουκώ να μην ακολούθησε στην έρευνά του το δρόμο μιας εστιασμένης αναλυτικής του χώρου, όμως το έργο του ανέδειξε τη σημασία μιας τέτοιας προοπτικής. Ως γεωγράφος της ετερότητας, ως αναλυτής των σχέσεων εξουσίας ως σχέσεων που υποκειμενοποιούν και εντοπίζουν, προβληματοποίησε τις κανονικοποιητικές ταξινομήσεις. Και αν η τάξη του χώρου και της κοινωνίας αποτέλεσε τον ορίζοντα της εξουσιαστικής διατετραγωνίσισης στην πειθαρχική κοινωνία, ο Φουκώ έδειξε πως το πεδίο του ελέγχου είναι ασυνεχές, πως δεν υπάρχουν εστίες εξουσίας παρά μόνο σχέσεις, συνθήκες άσκησης που παράγουν δρώντα υποκείμενα.

Η περιορισμένη και εντοπισμένη αποτελεσματικότητα της κανονικοποιητικής εξουσίας μπορεί να καθιστά απαραίτητη μια μικροφυσική της εξουσίας. Καθιστά όμως απαραίτητη και μια μικροφυσική των αντιστάσεων⁶² στο βαθμό που αναπροσδιορίζουν τους κανόνες της άσκησης της εξουσίας. Εκεί, στην ενδεχομενικότητα των ετεροτοπικών συνθηκών, που υπερβαίνουν τη συμμετρική εμπλοκή εξουσίας και αντίστασης, μπορεί να λανθάνουν οι προοπτικές της έμπρακτης εξερεύνησης νέων υποκειμενικοτήτων, όπως τις ζητά και της έζησε ο ίδιος ο Φουκώ. «Το πλοίο», λέει ο Φουκώ, «είναι η κατεξοχήν ετεροτοπία. Σε πολιτισμούς χωρίς πλοία τα όνειρα στεγνώνουν, η κατασκοπία παίρνει τη θέση της περιπέτειας και η αστυνομία παίρνει τη θέση των πειρατών»⁶³. Όταν οι ζαπατίστας οργάνωσαν στη Ζούγκλα Λακαντόνα την πρώτη Διηπειρωτική Συνάντηση των αντιστάσεων, τη δική τους ετεροτοπία την φαντάστηκαν και εκείνοι, σαν ένα πλοίο. «Η τέντα [που σκεπάζει τη] συνάντηση είναι στην πραγματικότητα ένα πανί, οι πάγκοι τα κουπιά, ο λόφος το κύτος ενός μεγάλου πλοίου και η εξέδρα η γέφυρά του... Είμαι ένας πειρατής τώρα και ο πειρατής είναι η τρυφερότητα που ξεσπά σε οργή, η δικαιοσύνη που δεν έχει γίνει ακόμα κατανοητή..., μια αιώνια πλεύση χωρίς κανένα λιμάνι ως προορισμός»⁶⁴.

Το δικό τους πλοίο οι ζαπατίστας δεν θέλησαν να το προφυλάξουν στην ασφάλεια ενός μυστικού αγκυροβολίου. Δεν θέλησαν να το οχυρώσουν με την έπαρση μιας καλά σχεδιασμένης ουτοπίας, αλλά το έστειλαν παντού, στα βρόμικα νερά του κοινωνικού αρχιπελάγους⁶⁵, μήπως και βρει στο δρόμο του κάθε λογής πλεούμενα της αντίστασης. Και σε τούτα τα συχνά άτεχνα πλεούμενα αρμενίζει κάποτε το μέλλον, γεμάτο ελπίδες αλλά και αντιφάσεις, εδώ και αλλού ταυτόχρονα, σήμερα αλλά και αύριο και χτες. Ένα μέλλον άγνωστο αλλά και οικείο.

Σημειώσεις

1. Βλ. M. Foucault, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία» στο *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα: Ψυλόν, 1991, σ. 87.

2. M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας (1). Η δίψα της γνώσης*, Αθήνα: Ράππας, 1978, σ. 117.

3. M. Foucault, 1991, ό.π., σ. 95.

4. M. Foucault, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, Αθήνα: Γνώση, 1976, σ. 185.

5. Έτσι αναδεικνύονται ως ιστορικό αντικείμενο οι διάφορες μορφές που παίρνει ο «τρόπος της υποκειμενοποίησης» (mode d' assujettissement). Βλ. και «On the Genealogy of Ethics» στο H. Dreyfus και P. Rabinow, M. Foucault, *Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago: The University of Chicago Press, 1983, σ. 239.

6. Foucault, 1991, ό.π., σ. 95.
7. M. Foucault, «Χώρος, γνώση και εξουσία» στο *Εξουσία, γνώση και ηθική*, Αθήνα: Ύψιλον, 1987, σ. 65.
8. M. Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα: Ράπτης, 1976, σ. 265.
9. Ό.π.
10. Ό.π.
11. Ό.π., σ. 271.
12. Ό.π., σ. 188.
13. Ό.π., σ. 261.
14. Ό.π., σ. 263.
15. Ό.π., σ. 271.
16. G. Deleuze, *Φουκιά*, Αθήνα: Πλέθρον, 2005, σ. 18.
17. Με ανάλογο τρόπο ο S. Elden παρατηρεί: «Οι χαρτογραφήσεις (mappings) του Φουκιά απέχουν πολύ από το να είναι ολοποικιτικές, και πρέπει ίσως καλύτερα να αντιμετωπίζονται ως ιχνογραφικοί χάρτες (sketchmaps), απόπειρες προσεγγιστικές... Μακριά από το να είναι διωδιόστατοι, τούτοι οι χάρτες επεξεργάζονται και το χώρο και το χρόνο...». S. Elden, *Mapping the Present. Heidegger, Foucault and the Project of Spatial History*, London: Continuum, 2001, σ. 115.
18. Foucault, 1976, ό.π., σ. 41.
19. Ό.π., σ. 197.
20. M. Foucault, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, Αθήνα: Γνώση, 1986, σ. 189-194.
21. «Παρατηρώ λοιπόν σημαίνει ακριβώς να βλέπω. Να βλέπω συστηματικά λίγα πράγματα» (ό.π., σ. 197).
22. Foucault, 1987, ό.π., σ. 67.
23. Foucault, 1986, ό.π., σ. 193.
24. «Η φυσική ιστορία κατά την κλασική εποχή... συγκαταεί ως περιγράψιμο και συνάμα τακτοποιησιμο έναν ολόκληρο τομέα εμπειρικήτητας» (ό.π., σ. 230). «Η δομή που έχει επιλεγεί για να είναι ο τόπος των προσφών ταυτοτήτων και διαφορών είναι αιπό που αποκαλούμε *χαράκτηρα*» (ό.π., σ. 205).
25. M. Foucault, "Des espaces autres" στο *Dits et Écrits*, τόμ. II, Paris: Gallimard, 2001, σ. 1571-1581.
26. Ό.π., σ. 1572.
27. Ό.π., σ. 1574.
28. Ο θεσμός της εγκάθειξης δεν ορίζεται μόνο από την περιγραφή ενός χώρου αλλά και από την κατανομή των ατόμων. «Το κάθε άτομο στη θέση του και σε κάθε θέση ένα άτομο... Η πειθαρχία οργανώνει έναν αναλυτικό χώρο» (Foucault, 1976, ό.π., σ. 190). Πρόκειται για την κωδικοποίηση μιας δομικής οργάνωσης όπως παρατηρούν οι H. Dreyfus και P. Rabinow, ό.π., σ. 155.
29. M. Foucault, *Η ιστορία της τρέλας*, Αθήνα: Ηριδανός, χ.χ., σ. 66. «Από τον 17ο αιώνα και μετά... τον παρολογοισμό αρχίζουν πια να τον μετρούν σαν μια εκτροπή από την κοινωνική νόρμα» (ό.π., σ. 80).
30. Οι τρελοί «διαταράσσουν τη διάταξη (ordonnance) του κοινωνικού χώρου», όπως αναφέρεται στην αρχική έκδοση της *Ιστορίας της τρέλας* στα γαλλικά (1961). Το απόσπασμα παραθέτει ο S. Elden, ό.π., σ. 126.
31. Foucault, 2001, ό.π., σ. 1574-1575.
32. Ό.π., σ. 1577.
33. Ό.π.
34. Foucault, 1986, ό.π., σ. 14.
35. Ό.π.
36. Ό.π.
37. E. Soja, *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real- and Imagined Places*, Oxford: Blackwell, 1996, σ. 163.
38. K. Hetherington, *The Badlands of Modernity. Heterotopia and Social Ordering*, London: Routledge, 1997, σ. 109-138.
39. B. Genocchio, "Discourse, Discontinuity, Difference: The Question of 'Other Spaces'" στο *Postmodern Cities and Spaces*, S. Watson και C. Gibson (επιμ.), London: Blackwell, 1995, σ. 42.
40. Ό.π., σ. 43.
41. M. Tafuri, *The Sphere and the Labyrinth. Avant Gardes and Architecture from Piranesi to the 1970s*, Cambridge Mass: MIT Press, 1990, σ. 40.
42. Ό.π., σ. 27. Ο H. Urbach αναζητά στην ετεροτοπολογία τρόπους να ανακαλύψουμε «πώς οι χώροι λειτουργούν γία να προσδιορίζουν και να απαξιώνουν συγκεκριμένες μορφές του κοινωνικού» ("Writing Architectural Heterotopia", *The Journal of Architecture*, τόμ. 3, χειμώνας 1998).

43. Μπορεί βέβαια να εντοπιστεί και μια προσομοίωση ετεροτοπίας στον σύγχρονο πολιτισμό της κατανάλωσης. Η πόλη τους Λας Βέγκας έχει θεωρηθεί εμβληματική μιας τέτοιας αλλόκοτης συνύπαρξης αρχιτεκτονικών και εικονογραφικών σκηνικών που θεματοποιούν εξωτικά τοπία του παρόντος και της ιστορίας (τα μεγάλα καζίνα ενδύονται τη Ρώμη, την Αρχαία Αίγυπτο, τη μυθική Ανατολή ή τη φουτουριστική αποικία στο διάστημα). Όλα αυτά «μικρογραφούνται, αναμειγνύονται και ανασυνσκευάζονται για τον καταναλωτή της μεσολαβημένης ετερότητας σε έναν χώρο αγέσεων». (S. Chaplin, "Heterotopia deserta: Las Vegas and other spaces", στο *Intersections. Architectural Histories and Critical Theories*. I. Bordeu και J. Rendell (επιμ.), London: Routledge, 2000, σ. 216).

44. Hetherington, ό.π., σ. 67.

45. Ό.π., σ. 69.

46. Foucault, 1978, ό.π., σ. 119.

47. Ό.π.

48. Foucault, 1991, ό.π., σ. 79.

49. Ό.π., σ. 81.

50. Ό.π., σ. 82.

51. Σ. Σταυρίδης *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002, σ. 382-386. «Οι ετεροτοπίες έτσι σημαδεύουν μια όσμωση ανάμεσα σε εγκατεστημένες ταυτότητες και εμπειρίες που μπορούν να καταστρέψουν αποτελεσματικά εκείνες τις αυστηρές ταξινομήσεις που εγγράφονται στην κοινωνική αναπαραγωγή» (S. Stavrides, "Heterotopias and the Experience of Porous Urban Space" στο *Loose Space: Possibility and Diversity in Urban Life*, K. Franck και Q. Stevens (επιμ.), London: Routledge; υπό έκδοση).

52. Βλ. αναπτυγμένη και τεκμηριωμένη ανθρωπολογικά την άποψη αυτή στο V. Turner, *From Ritual to Theatre*, New York: PAJ Publications, 1982, σ. 45.

53. V. Turner, *The Ritual Process*, Ithaca: Cornell University Press, 1977, σ. 102-106.

54. Σταυρίδης, ό.π., σ. 391.

55. Ό.π., σ. 233-241.

56. Πρόκειται για μια μορφή της επινοητικής τέχνης των αδυνάτων για την οποία μιλά ο De Certeau. Βλ. *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press, 1984, σ. 40 και ιδιαίτερα 24-28 για την τακτική της παραπλάνησης που οι εργάτες χρησιμοποιούν στη δουλειά τους παριστάνοντας ότι δουλεύουν.

57. O J. Scott προσφέρει μια συστηματική ανάλυση αυτής της επινοητικότητας και της «τέχνης της μεταμφέσης» (arts of disguise) που τη χαρακτηρίζει (*Domination and the Arts of Resistance*, New Haven: Yale University Press, 1990). Βλ. και ευθεία αναφορά στον Φουνκώ, ο οποίος επισημαίνει τη θεατρικότητα της υπερβολής που χαρακτηρίζει τα αιτήματα των υπηκόων στην κολακευτική διατύπωσή τους μπροστά στο βασιλιά (σ. 93).

58. Σε αυτή τη συνάφεια είναι πολύτιμη η αναλυτική του B. Μπένγιαμιν για τις Παρισινές Στόες. (Βλ. *The Arcades Project*, R. Tiedemann (επιμ.), Cambridge Mass. Belknap Press, 1999).

59. Βλ. π.χ. «Ζανόν: Ένα εργοστάσιο χωρίς αφεντικά», *Σήματα Καπνού*, τ. 20, Ιούνιος 2004, σ. 44-46.

60. Βλ. I. Borden, "Another Pavement, Another Beach: Skateboarding and the Performative Critique of Architecture" στο *The Unknown City*, I. Borden κ.α. (επιμ.), Cambridge Ma: MIT Press, 2001, σ. 182.

61. Βλ. και Σ. Σταυρίδης, 2002, ό.π., σ. 396-402.

62. «Αν είναι αλήθεια ότι το πλέγμα της "πειθαρχίας" γίνεται παντού όλο και πιο σαφές και εκτεταμένο, είμαι όλο και πιο επείγον να ανακαλύψουμε πώς μια ολόκληρη κοινωνία ανθίσταται στο να ανάγεται σε τούτο το πλέγμα» (M. De Certeau, 1984, ό.π., σ. XIV). Ο De Certeau μιλά για ένα «πλέγμα αντι-πειθαρχίας» όπου αρθρώνονται μοριακές δράσεις (ό.π.).

63. Foucault, ό.π., σ. 1581.

64. Όπως το παραθέτει ο M. Taussig στο *Defacement. Public Secrecy and the Labor of the Negative*, Stanford Ca.: Stanford University Press, 1999, σ. 257.

65. Σ. Σταυρίδης, "En las huellas de una heterotopia", *La Jornada Semanal*, 494/Αύγουστος 2004.